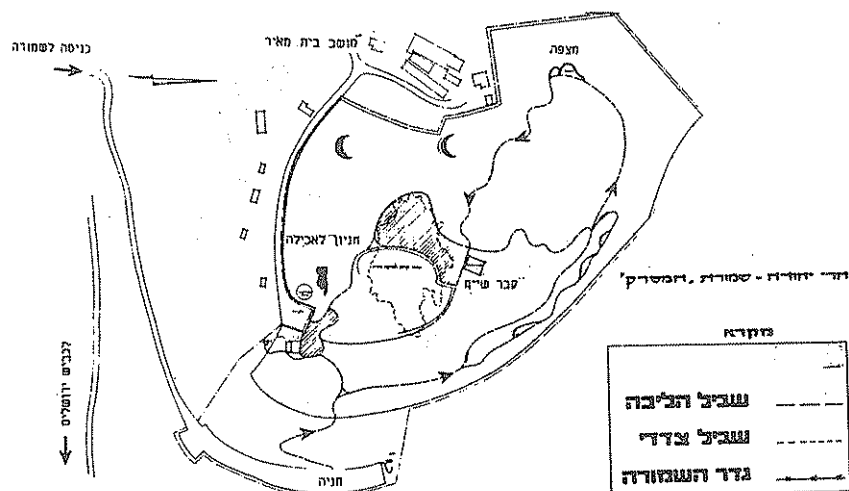

סיור לשמורת המסרק בדרך ההוראה המשלבת

שמורת המסרק, השוכנת בסמוך למושב בית-מאיר, ממעל לשער-הגיא בואך ירושלים, בגובה 630 מטר מעל לפני הים, בולטת ומוכרת לרבים. השמורה נתייחדה בעצי האורן הגדלים בה ובולטים למרחוק. הם שהקנו למקום את שמו 'המסרק', כי בעיני לוחמי מלחמת השחרור, דמו האורנים הבולטים על קו הרקיע, לשיני מסרק. ברשימה זו נציע מסלול מוכר, בו נוהגים לסייר בכיתות שונות ובהודמנויות שונות.

נציג את מסלול הנושאים שניתן להציע במסלול זה, ואת הדרך של שילוב הנושאים בחומר הלימודי של הכיתה. על המורה המעוניין לברור לו מתוך מכלול הנושאים והרעיונות שיובאו כאן מספר נקודות, ועליהם יתבסס בהעברת הסיור באתר זה.

הנדבך הגיאוגרפי

המסרק נמצא בכפיפה המערבית של הרי יהודה, בסמוך לשפלה הגבוהה. המעבר בין השפלה הגבוהה להר בולט באזור זה, והוא שיצר את הבלטתה של שמורת המסרק על-פני סביבתו, במיוחד למגיע מכיוון מערב. המסרק נמצא בראש פסגה הבנוייה מסלעי גיר ודולומיט ומעט חוואר רך. דבר זה

המורדות המערביים של הרי יהודה
והדרך העולה לירושלים מתפתלת ביניהם (ציור: מאיר כהנא)

ניכר תוך כדי הליכה בשמורה, בהכחינו במחשוף הצהבהב הנחשף בשוחות שנחפרו ובמערות קטנות הפזורות בשטח, ואשר עוצבו בחוואר הרך.

סלע הגיר הקשה, בהתפוררותו, יוצר קרקע טובה חומה, הלא היא הטרה-רוסה, עליה ניתן לגדל גידולים שונים, כפי שניתן לראות בסביבה הקרובה. סביב לשמורת המסרק עוסקים חברי המושבים בית-מאיר ושורש בגידול מטעי פרי — אפרסקים ושזיפים.

האזור בנוי שלוחות וגיאיות מקבילים, שכיוונם מזרח-מערב. נתון זה הכתיב את מיקום הדרך הראשית העולה לירושלים בגיא הנמצא מצפון לרכס של המסרק. המסרק עצמו נמצא על שלוחה ארוכה, שתחילתה באזור המושב שורש, המשכה בבית-מאיר, והיא מסתיימת בסמוך למושב מסילת-ציון במערב. אופי זה של האזור השפיע רבות על ההסטוריה של המקום, וכן מיקומו של המסרק במקום אסטרטגי.

מקורות המים של אזור זה הם דלים ביותר. ככל האזור הקרוב אין מעיינות, להוציא מעיינות מקומיים עונתיים (הנובעים בעיקר לאחר חורף גשום). מקורות המים של תושבי האזור מתבססים על הגשם בחורף ואגירתו למשך ימי הקיץ. ניתן להבחין בבורות מים בסביבות היישובים בית-מאיר ושורש. גידולי חקלאות המושגות על השקיה קבועה הם חדשים, ונכנסו לאזור עם ההתיישבות החדשה. בעבר התבססו התושבים בעיקר על גידולי בעל, המקבלים את מימיהם מגשמי החורף.

אקלים

האקלים באזור זה הוא האקלים האופייני לאזור ההר בארץ-ישראל. הוא גשום בחורף, ויבש בקיץ. הטמפרטורה השנתית הממוצעת בו היא 18° ; בחורף — 10° – 9° , ובקיץ — 25° – 24° . אקלים זה, מאפשר גידול בוסתני פרי. במקום זה גדלים לא רק האפרסקים והשזיפים, אותם הזכרנו לעיל, אלא ניתן לראות בתחומי המושב בית-מאיר שרידי בוסתני פרי — רימונים, שקדים, תאנים, צברים ועוד.

צומח

בגלל נתוני הקרקע והאקלים יוצמח במסרק הוא הצומח אופייני לאזור היס-תיכוני: עצי אורן, אלון, אלה, קטלב ולבנה רפואי גדלים בערכוביה בשטח זה. עצי האורן והקטלב נהנים במיוחד מחשופי החוואר הבהירים, עליהם נוח להם לחיות ולהתרבות. ניתן להבחין בקשר שבין הקרקע לבין הצומח בעת שנתבונן בסחלב הגדל תחת לעצי האלון והקטלב, הגדלים על-גבי החוואר. סחלב זה מיוחד הוא ונדיר, וקרוי שנק. השנק הוא מעין טפיל, הניזון משורשיהם של אלון ואורן. גובה הצמח 40–120 ס"מ, ואין לו עלים. צבע פרחיו סגול-לילך והוא פורח בחודשים אפריל-מאי. למי שמגיע למסרק בעונה זו, מומלץ לחפש צמח נדיר זה, ולהינות מיופיו (על-פי: עזריה אלון, החי והצומח של ארץ-

ישראל, צמחים בעלי פרחים ב', משרד הבטחון, החברה להגנת הטבע, ע' 315-316).

כמוכן, שהצמח הכולט ביותר במקום זה הוא האורן, הוא שבעקיפין הקנה למקום את שמו. סכנה מפני אי התחדשות רובצת עליו בגלל התפתחות חורש רחב עלים לצידו (על כך ראה ברשימת המקורות).

חי

החי שנפגוש באזור המסרק אף הוא, בדומה לצומח, אופייני לאזור ההר. יקשה עלינו לראות בעלי-חיים גדולים, כיוון שבדרך-כלל הם פעילי לילה (למשל, יערונים ועכברי שדה), ואם הם לא כאלו, הם יימלטו מפנינו ברגע שישמעו אותנו. פה ושם נוכל להבחין בציפורי חורש למיניהם. אם נשמור על השקט נוכל לשמוע את הנקר-מנקר בגזעי עצים, בחפשו מזון. נוכל להבחין בעורבני, הדומה לעורב, אך קטן ממנו וכולט בכתם כצבע טורקזי בצידו גופו. הוא נפוץ כאן, יחסית, כיוון שהוא ניזון גם מבלוטי האלון, והללו, כפי שאנו נראה, מצויים כאן במידה רבה.

על מציאותם של בעלי החיים שלא זכינו לראותם בעינינו נוכל ללמוד מתוך השרידים שהם משאירים בשטח — ערמות בלוטים או שבלולים מכוסים בפתחי המחילות שלהם. מבין היונקים, ניתן להבחין בצבאי, שאינו כה נדיר באזור זה, ואם לא נראה אותו בכבודו ובעצמו, ייתכן וניתן לראות את ערמות הגללים שהוא משאיר בעקבותיו. אלו מהווים סימן גבול לשטח מחייתו.

האדם בעבר

מי הם בני האדם שהשאירו את רישומם בשטח?

א. כשנכנסנו לשמורה הבחנו בתעלות קשר. תעלות אלו נחצבו במהלך מלחמת השחרור על-ידי לוחמי פלמ"ח, כדי להגן על המקום. שמורת המסרק נכבשה על-ידי כוחותינו במהלך מבצע 'מכבי', במאי 1948. לאחר-מכן התבצרו אנשינו במקום. חלק מהתעלות האמורות נחפרו או על ידם.

ב. במרכז השמורה עומד מבנה קבר מוסלמי טיפוסי בן שני חדרים, עם גומחה לכיוון דרום. המעידה על כיוון התפילה המוסלמי. זהו קבר-שייח, אשר בעבר היה נפקד על-ידי מוסלמים, ואז גם היה נאה ומטויה. כיום, המבנה מוזנח ואפל. מיהו הקבור כאן, אין יודעים בוודאות. יש אומרים, שכאן קבור עג'מי, שהמסורת מייחסת לו קרבה למוחמד הנביא המוסלמי, ויש אומרים, שהיה זה ספרו (הקשר ל'מסרק' די ברור). אחרים כופרים בכל קשר לספר. מסתבר שקיים היה קשר בין השייח הקבור כאן לבין הכפר הערבי בית-מחסיר, שעל חורבותיו יושב כיום היישוב בית-מאיר (ראה עוד: שמואל וואנה, מסרק ללא ספר, טבע וארץ, כז' 5 [תשמ"ה] עמ' 8-9).

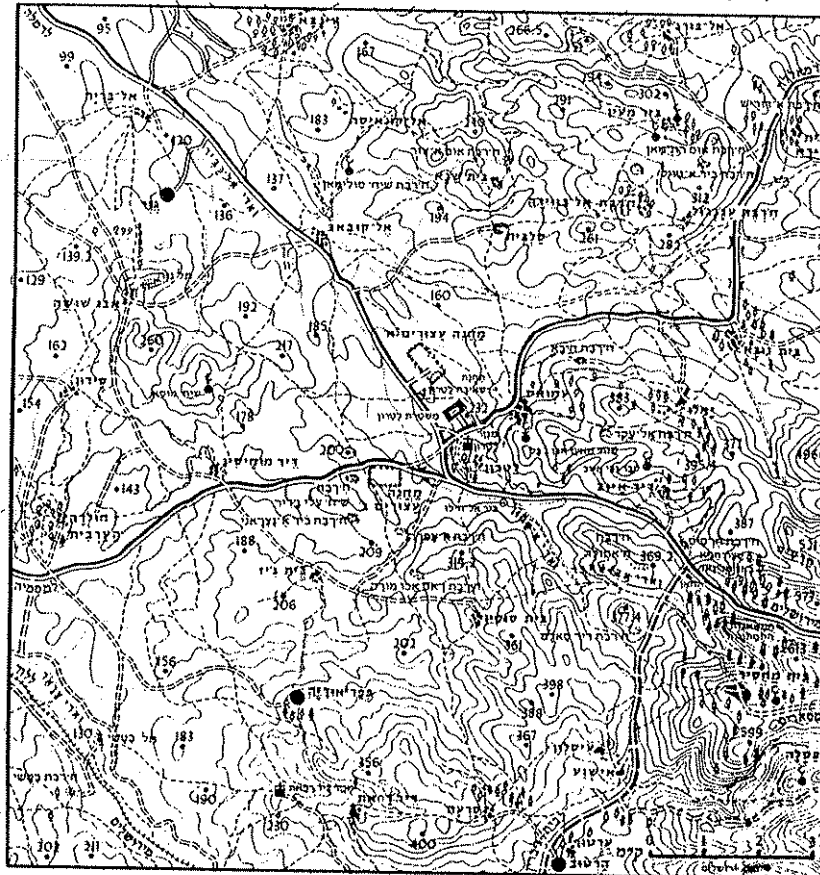
הדרך אל העיר באזור המסרק (ציור: מאיר כהנא)

ג. בהמשך הדרך מקבר השייח לכיוון דרום (לכיוון האנטנה הגבוהה). ניתן לראות בבירור, בין העצים, מעין גבשושיות הבולטות מעל לפני השטח. אלו הם, כנראה, אתרי קבורה. ממתי — לא ידוע בדיוק.

מפת מבצע מכבי באזור המסרק (מתוך: א' יצחקי, לטרון עמ' 81)

מרחב עסק אילן כשנת 1947

שביל	-----	כביש ראשי	=====	ואר, נחל	ואר, נחל	בנין	חמאן
דרך עפר	=====	מסילת רכבת		נקודת גובה	267.5	מנור, כנסיה	מנור לכינון
דרך עפר סלולה	=====	באר, מעין	○	חורבה, תל	חורבה, תל	ישוב ערבי	עסקנה
כביש משני	=====	מסגר, קבר שיח'	○	ישוב עברי קיים לפני 1948	ישוב עברי קיים לפני 1948	ישוב עברי קיים לפני 1948	קפריאזיה

ד. עד 1948 היה במקום כפר ערבי בשם בית-מחסיר. עם כיבוש המקום על-ידי לוחמי הפלמ"ח 'הראל', במאי 8491, במהלך מבצע 'מכבי', ננטש המקום, ובשנת 1950 הוקם כאן היישוב בית-מאיר, על-שם הרב מאיר בר-אילן, ממנהיגי המזרחי. למקום עלו עולים ממקומות שונים, והם בנו כאן מושב חקלאי, המתבסס על גידולי פירות הרריים (אפרסק, שזיף, תפוח), וכן על גידולי עופות בלולים. כיום, חלק נכבד מהתושבים עובד מחוץ למקום, ואינו מתפרנס מחקלאות.

ה. "דרך בורמה" הוא כינוי לדרך, שעקפה את קווי הלגיון הערבי במהלך מלחמת השחרור, במטרה להעביר מזון מאזור השפלה לעיר ירושלים הנצורה. הדרך, המחברת את בית-מאיר ושמורת המסרק עם הכביש הראשי ירושלים-תל-אביב, היא חלקה המערבי של הדרך הזו. כיום, הדרך סלולה וטובה לנסיעה לכל כלי-רכב. בעבר, דרך זו היתה דרך עפר כבושה וקשה למעבר.

האדם בהווה

כיום נותרה במקום שמורת הטבע, אותה החליטו לשמר, בגלל שרידי האורנים המרשימים, וכן בגלל החורש הקטן והטבעי שנשתמר בסביבה. האחריות על המקום כיום היא רשות שמורות הטבע, המנקה ודואגת לכל הצרכים האחרים בשמורה. נעשים נסיונות לשמר את עצי האורן הטבעיים, תוך מגמה לתת להם אפשרות להתחדש ולגדול בעצמם מחדש. הכוונה היא לשמור על התנאים הטבעיים שהיו בעבר, לצורך לימוד והוראה בעתיד.

המסרק הוא מעין חלון לנוף עבר שהיה באזור — נוף סבוך עם סוגי עצים וצומח שונים, שקשה למוצאם באזורים אחרים, למעט כתמים קטנים שנשתמרו מסיבות שונות. במקרה שלנו נשמר המקום בשל קדושתו למוסלמים — קבר השייח אשר במרכז.

כיום כמעט ואין האדם מתערב עוד במהלך הטבעי בשמורה, ולכן, עבורנו, המטיילים והלומדים, תהיה זו חוויה לטייל בשמורה, ליהנות ולראות את נוף ההווה ולהקיש ממנו על העבר.

שילוב סיור לימודי במקום

כיוון ששמורת המסרק נמצאת במרחק נסיעה קצר, במרכז הארץ, נוכל להציע לשלב מסלול זה בכמה נושאים לימודיים, תוך דגש והבנת המערכת הכוללת של האזור. סיור זה מתאים לכל עונות השנה, והוא יפה במיוחד בעונת האביב והפריחה. ניתן לשלב את הסיור בביקור ברכס הנמצא מצפון (רכס השיירות), הקשור ליום-העצמאות, או בביקור עצמאי בשמורה בלבד.

נחלק את הנושאים שיש מקום להדגישם בכל כיתה וכתה:

כתה א: פעילויות שדה, בהתאם לעונות השנה. הפעילות ביער שבמקום

יכולה להשתלב בסיפורו של האתר. ניתן לשלב סיור להכרת בעלי-חיים שבסביבה הקרובה.

כתה ב-ג: סיור בחורש והכרתו. שימוש בעץ ובפריו. עץ הזית ותוצרתו (לקראת חנוכה). ניתן לשלב לימוד אודות צורת בנייה באזור הררי מול האזור שממנו באים התלמידים — כיצד הטופוגרפיה מכתיבה צורות בניית בתים, טראסות חקלאיות.

כתה ד: בלימוד הגיאוגרפיה של אזור ההר, זהו מקום קלאסי לראות את המעבר בין השפלה ממערב לבין הר ממזרח, והדגשת ההבדלים בין האזורים השונים. גם בכיתה זו מומלץ סיור במסרק להכרת מאפיינים של הסביבה הקרובה מבחינת חי, צומח ודומם. הכרת נושא הדרך לירושלים במלחמת השחרור.

כתה ה-ו: בלימוד גיאוגרפיה השפלה, ניתן לערוך תצפית מהמקום ולאפיין את ההר מול השפלה. בלימוד ספר שופטים ניתן לשלב את פרקי הנוף בו גדל שמשון, בין צרעה לאשתאול, הנמצאות בסמוך, ולהבהיר תופעות טבע הקשורות בסיפורי השופטים, כגון חקלאות הררית, המושתתת על גידולי בעל במורדות ההרים.

כתה ז-ח: במהלך הלימודים בכיתות אלו ניתן לשלב סיור במסרק בכמה נושאים: בלימוד ספר מלכים והבנת האופי הגיאוגרפי של אזור ממלכת יהודה; הבנת האזור על רקע צמיחת ירושלים בתקופות שונות עד תקופתנו, ובמיוחד הבעייתיות במהלך מלחמת השחרור עד מלחמת ששת הימים. הבנת מושג פרוודור ירושלים, שהחל כאן. בפרק הטבע, ניתן לעסוק בלימוד מעמיק יותר, ובהכרת בעלי-חיים (בעיקר ציפורים) בסביבתם.

רשימת מקורות בהם נעזרנו להרכבת רשימה זו

- ע. אלון, החי והצומח של ארץ ישראל, אנציקלופדיה שימושית מאוירת, צמחים בעלי פרחים א', ב', משרד הבטחון ההוצאה לאור, החברה להגנת הטבע, 1983.
- ש. וזאנה, "מסרק ללא ספר", טבע וארץ כז' 5 (תשמ"ב) עמ' 8-9.
- י. זיו, "ספר ללא מסרק", טבע וארץ כט' 1 (תשמ"ז) עמ' 42-45.
- א. יצחקי, לטרון, המערכה על הדרך לירושלים, כנה, ירושלים, תשמ"ב, עמ' 79-100.
- צ. צוק, "מיהו הספר של מוחמד?", טבע וארץ כט' 1 (תשמ"ז) עמ' 57.
- ג. שילר, "אורן ירושלים טבעי, תפוצה וקשרים גנטיים", ג. פולק, א. שמידע (עורכים) 18 (תשמ"ו) עמ' 69-78.

קשרי גומלין והשיפור בנושאים הקשורים במסלול בשמורת המסרק

